

Herbst, Stanisław

Gródek nad Supraślą

Światowit 24, 669-675

1962

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

STANISŁAW HERBST

GRÓDEK NAD SUPRAŚLĄ

1. Dział wodny Narwi i Niemna stanowi obszar moreny dennej z garbami moreny czołowej, pokrytymi nieprzerwanym niegdyś pasmem puszczy od Pojezierza Mazurskiego do Polesia. Są tu gleby lekkie: szczyrki czy nawet piaski wydumowe, ale też niekiedy żwiry i torfowiska. W okolicy istnieją też zasoby gliny, sprzyjające rozwojowi produkcji ceramicznej.

W miejscu gdzie puszcze przerywała podmokła dolina Supraśli, stanowiącej prawy dopływ Narwi, u przewężenia doliny, gdzie przeprawę ułatwia pomostowe wzniesienie, powstał gródek, wokół którego z czasem rozwinęło się osadnictwo. Trzy etapy rozwoju osiedla: wczesnofeudalny, późnofeudalny i kapitalistyczny, będą przedstawione poniżej.

2. W dorzeczu Niemna pojawiali się Drehowiczanie w połowie XI w. i wtedy usadowili się w Grodnie. Po przekroczeniu działu wodnego Świsłoczy — dopływu Niemna i Supraśli, zaczęli przenikać jej brzegami ku górnej Narwi na Podlasiu, by tam zetknąć się z osadnictwem Mazowszan. Kresowe ruskie księstwo grodzieńskie zapewne w początku XIII w. popadło w zależność od Litwy¹. Opanowanie Podlasia w 1237 r. przez państwo halickie i koronacja Daniela w Drohiczynie, szybki rozwój Rusi Halickiej w tym czasie² musiały ożywić szlak łączący Podlasie z Rusią Czarną, dlatego właśnie na drodze Drohiczyn—Bielsk—Grodno znalazł się Gródek jako pograniczna twierdza księstwa grodzieńskiego, którego granica przetrwała w późniejszej granicy powiatu grodzieńskiego. O tym właśnie mówi ceramika zebrana z grodziska gródeckiego³. Przebieg drogi z Bielska do Grodna i Wilna, znany z lat późniejszych, wyznacza kierunek Narew—Gródek—Krynki. Można do tych czasów odnieść i drugi przecinający ją w Gródku szlak z Mińska przez stary ośrodek Drohowiczan — Wołkowysk na Zabłudów czy Suraż. Pozwala to przypuszczać, iż z dwóch zachowanych grobli, ujmujących obecnie grodzisko z obu stron, pierwotna była wschodnia, która i dziś stanowi kręgosłup miasteczka na prawym brzegu Su-

¹ R. Jakimowicz, *Wschodnie granice osadnictwa mazowieckiego w X i XI w.*, „Pamiętnik VI Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich”, t.I, Lwów 1935, s.246—250.

² V. T. Paszuto, *Oczerki po istorii galicko-wołyńskiej Rusi*, Moskwa 1950, s.166.

³ Według opinii mgra J. Kruppé.

praśli rozdwarzając się na ulice: Bielewicką i Zarzeczańską. Gródek nad Supraślą zachował się do dziś w formie wzniesienia, wyrastającego o 3–5 m ponad poziom otaczających je łąk. Trzy warstwy spalenizny w wykopie na brzegu grodziska mogą świadczyć o konstrukcji rusztowej drewnianego wału gródka. Był on twierdzą dość rozległą (średnica pierścienia 160–175 m), a obronność jego od północy i wschodu wzmacniało kolano Supraśli — od zachodu i południa głęboka zapewne niegdyś, zasilana rzeką fosa, wykreślona na dzisiejszym planie miasteczka poziomą 141 m.

Po najeździe tatarskim, który dotarł do Grodna w 1241 r., zapewne nastąpiła likwidacja księstwa i ziemię tę bezpośrednio objęła Litwa Mendoga. Przez Gródek właśnie szły wyprawy litewskie na Mazowsze, a po 1279 r. pokojowa komunikacja litewsko-mazowiecka. Wreszcie w 1324 r. nastąpiło ostateczne opanowanie Podlasia przez Litwę Gedymina, a rok następny przyniósł przymierze polsko-litewskie, otwierające okres pokojowej współpracy⁴. Gródek przestał być punktem granicznym — stał się już tylko stacją na ważnej drodze gospodarczej, której znaczenie będzie wzrastało. Odkąd powstały warunki do produkcji rolniczej, a może i wymiany, powstały także warunki do budowy poza obrębem warownym stałego osiedla. Z naszym Gródkiem — wiele za tym przemawia — można łączyć przejściowy pobyt Witolda, podówczas księcia grodzieńskiego, w dramatycznym roku 1382⁵.

3. Niebezpieczeństwo płynące ze strony wypraw krzyżackich skłaniało gospodarów do utrzymywania w swych rękach pogranicznych grodów, otoczonych osadami drobnego rycerstwa. Takie były zapewne i bliskie Gródka wsie na wschodnim brzegu Supraśli: Bielewice, Mieleszki, Nacewicze. W drugiej połowie XV w.⁶, ściślej — po roku 1466, niebezpieczeństwo krzyżackie uległo całkowitej likwidacji i gospodar zaczął rozdawać grody osobom prywatnym, kładąc podwaliny pod wielką własność feudalną. Do najbardziej oddanych Kazimierzowi Jagiellończykowi dostojników litewskich należał Iwaszko Chodkiewicz, uczestnik wojny 13-letniej z Krzyżakami, który potem jako kresowy wojewoda kijowski, w 1484 r. dokonał żywota w niewoli tatarskiej⁷. Po nim Gródek oddziedziczył jego długowieczny syn Aleksander Iwanowicz (zm.1549), jeden z najwybitniejszych magnatów litewskich. On to między innymi w 1525 r.

⁴ J. P u z y n a, *W sprawie pierwszych walk Litwinów z Tatarami o Ruś w latach 1238—1243*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy”, t.IX (1937); S. Z a j a c z k o w s k i, *Przymierze polsko-litewskie 1325*, „Kwartalnik Historyczny”, t.XL (1926), s.577—608.

⁵ *Połnoje Sobranije Russkich Letopisiej*, XVII, s.577.

⁶ J. G l i n k a, *Geneza Białegostoku w XV—XVIII w.* (maszynopis). Za udostępnienie mi tej pracy przed wydaniem gorąco dziękuję Autorowi.

⁷ Z. L u b a - R a d z i m i ń s k i, *Sprawa odrębnego pochodzenia Chodkiewiczów litewskich i białoruskich*, „Rocznik Heraldyczny”, t.VIII (1925), s.128; *Polski słownik biograficzny* t.III, s.361.

uzyskał na własność dziedziczną sąsiedni Zabłudów⁹, obejmując w ten sposób cały południowy zakątek pow. grodzieńskiego na południe od rzeki Supraśli — Puszcze Gródecką, czyli Błudowską około 800 km², niezależnie od dużych dóbr w od dawna zagospodarowanym dorzeczu Świsłoczy. Posiadłości dziedziczne Aleksandra Chodkiewicza uzupełniały cztery wielkie dzierżawy oraz starostwo brzeskie⁹.

Na przełomie XV i XVI w. główną rezydencją Chodkiewicza był Gródek. On to na gródku w dolinie Supraśli dźwignął pałac murowany, jak świadczą znajdujące tam cegły palcówki o typowych dla tych lat wymiarach 8,5 x 26,5 x 14 cm, oraz renesansowe kafle. On też w roku 1498 ufundował tu klasztor prawosławny. Rzecz jednak charakterystyczna, że w 1500 r. mnisi uprosili go o przeniesienie klasztoru w inne, bardziej ustronne miejsce, bo Gródek był dla nich zbyt ruchliwy. Wtedy też klasztor przeniesiono w puszcze o 22 km poniżej nad rzekę Supraśl, która nadała z czasem nazwę monasterowi i powstałemu przy nim osiedlu¹⁰.

Na drodze wymiany Chodkiewiczowie stworzyli dla Gródka zaplecze z wsi dotychczas gospodarskich, nabytych w 1567 r.¹¹. Na rzecz urządzili stawy rybne¹², znaczny spław popiołów do Gdańska świadczy o eksploatacji Puszczy Błudowskiej. Gleby lewego brzegu Supraśli nie sprzyjały rozwojowi rolnictwa, więc znaczny eksport zboża do Gdańska¹³ można tłumaczyć produkcją dzierżaw, a może i wykorzystaniem splawności Supraśli do eksportu z dóbr nad Świsłoczą. Zapewne spław wiślany był korzystniejszy niż niemeński.

Już za Witolda zaczął ożywiać się drugi trakt, „Witoldowy”, łączący Grodno z Mazowszem i Prusami — przez Sokółkę na Knyszyn, niemniej jednak stara droga przez Gródek nadal prosperowała, tak długo aż na przełomie XVII i XVIII w. zaczął wzrastać jako nowy ośrodek Białystok, przyciągając bezpośrednią komunikację z Grodnem. Najpewniej w początku wieku XVI nastąpiło też nadanie praw miejskich Gródkowi¹⁴. Świadczy o tym lokacja w tych latach (1514) miasta Narwi u przeprawy przez tę rzekę jako sąsiedniej stacji na tymże trakcie. W ciągu wieku XVI następuje też lokacja stacji sąsiedniej w kierunku Grodno-Krynek (1518), Odelska (1546) i Kuźnicy (1536), Jezior

⁹ M. Lubawskij, *Oblastnoje dielenije W. Kn. Litowskogo*, Moskwa 1892, s.179; *Polski słownik biograficzny*, t.III, s.353.

⁹ Z. Luba-Radzimiński, *Sprawa... l.c.*, s.129.

¹⁰ *Letopiś supraślskoj lawry*, „Archeograficzeskij Sbornik”, t. IX, s. 1—25; M. Dołmatow, *Supraśliskij Błagowieszczerskij monastyr*, Peterburg 1892..

¹¹ *Akty izdawajemy Wilenskoj Komisijej razbora drewnich aktow XIV*, s.180—184

¹² *Rok 1565 — Akty XVII*, s. 443—444.

¹³ *Regestra thełonei aquatici Vladislaviensis*, wyd. S. Kutrzeba i F. Duda, Kraków 1915 — według skorowidza s.v. Chodkiewicz.

¹⁴ M. W. Downar-Zapolskij, *Gosudarstwennoje chozajstwo W. Kn. Litowskogo pri Jagiellonach*, Kiew 1901.

(1568) i Lipska (1580). Dobiegał też końca proces lokacji miast podlaskich Milejczyc (1516) i Kleszczeli (1523)¹⁵. Lokacja Gródka zapewne tworzyła lub legalizowała czynszowe osiedle, przede wszystkim rolnicze; z zajęć nierolniczych niewątpliwie przeważało karczmarstwo.

Lokacja utrwaliła niewątpliwie drugi etap rozwoju przestrzennego osiedla. Obok grodziska z renesansowym pałacem murowanym, na pomoście wcinającym się w dolinę rzeczki, wokół rozległego rynku w formie zbliżonej do trójkąta uformowanego przez zbiegające do przeprawy traktu z Narwi i Zabłudowa, rozmieściło się około 40 działek o szerokości takiej, jaka się na ogół zachowała do dziś — ok. 15 m. Głębokość działek była różna, zależała od spadku terenu ku dolinie. Zabudowa była niewątpliwie całkowicie drewniana o jednej kondygnacji, górowała nad nią ustawiona w rynku — drewniana również — cerkiew. Zdobił ją cenny obraz, zapewne ufundowany przez Aleksandra Chodkiewicza — kopia Hodigitrii wileńskiej, przywieziona do Moskwy z Bizancjum przez Zofię Paleolog, na Litwę zaś w 1495 r. w wianie Heleny Iwanówny, żony Aleksandra Jagiellończyka¹⁶. Już wówczas osiedle było, tak samo nieomal jak dziś, rozciągnięte od mostu na rzece na zachód wzdłuż rozwidlających się dróg na odcinku nieomal kilometra.

Kartograficzny obraz Gródka u schyłku XVIII w. wskazuje na istnienie drugiej grobli poniżej grodziska. Groblą tą prowadziło odgałęzienie traktu do Krynek. Obie groble spiętrzały stawy, których zadaniem musiało być nie tylko tworzenie widokowego zwierciadła wody, ale też niewątpliwie poruszanie młynów. Wymagało ich i miasteczko, i kilka wsi powstałych w dół rzeki Supraśli. Nomenklatura „Rudnia” na mapie Chrzanowskiego świadczy o wytopie żelaza z rudy darniowej przy grobli poniżej miasteczka. Brak rozległego zaplecza rolniczego nie stwarzał warunków do rozwoju feudalnego Gródka; jako małe karczmarско-rolnicze miasteczko w 1795 r. przeszedł on we władanie pruskie. Odcięty granicą od rolniczego prawobrzeżnego zaplecza, ominięty przez główny trakt wileński, podążający przez Białystok, mógł vegetować tylko dzięki przemytowi.

4. Pokój tylżycki w 1807 r. przyłączył obwód białostocki do Rosji i przywrócił Gródkowi jego wschodnie zaplecze. Odcięcie granicą celną przemysłu włókienniczego Królestwa Kongresowego od rynków wschodnich po 1831 r. stało się podstawą rozwoju białostockiego okręgu przemysłowego. Omijając granicą celną przemysł z Kongresówki zaczął się tu lokować znajdując dostatek wody do celów technologicznych i energetycznych, taniego robotnika, zaś wysokowartościową wełnę można było sprowadzać z Kongresówki. Inicjatywę roz-

¹⁵ A. Jabłonowski, *Podlasie*, „Źródła dziejowe, t. XVII”, cz.

¹⁶ Szczegółowy opis konserwacji obrazu w 1891 r. — *Cerkowno-prichodskaja letopiś gorodokskoj Sw. Preczistenskoj Cerkwi 1880—1936* — rkps WAP Białystok.

winęli tu przede wszystkim przedsiębiorcy niemieccy przenosząc maszyny z okręgu łódzkiego, ziemianie rozporządzający pańszczyzną, a później miejscowe kupiectwo żydowskie. Obok ośrodków większych, jak Choroszcz, Supraśl i Białystok, powstały mniejsze, jak Gródek i na południe odeń położone Micha-

Ryc. 1. Gródek nad Supraślą.

łowo. Zniesienie granicy celnej, już w 1850 r. nie zachwiało nowego okręgu przemysłowego, rozrastał się on dalej. Wzrost znaczenia Białegostoku ożywił stary trakt na Świsłocz–Mińsk, właśnie przez Gródek. To zapewne zwróciło uwagę przedsiębiorców na to miasteczko.

W starym osiedlu na lewym brzegu rzeczki, obok skromnych warsztatów usługowych i drobnego handlu, nieliczni chrześcijanie tkali cienkie płótno i bieleźnię stołową, a Żydzi wyrabiali mydło, proste świece lojowe i wyprawiali skóry. Większe przedsiębiorstwa sukiennicze — Niemca Franholtza i Żyda Wilenczika — miały 7–15 warsztatów (46 robotników w 1857 r.). Tkaly one wów-

czas poślednie gatunki sukna z miejscowej wełny oraz flanelę¹⁷. Ów przemysł rozlokował się poza obrębem feudalnego miasteczka, na przeciwnym, prawym brzegu Supraśli. Tu wytyczono prostokątną sieć ulic wzdłuż szosy na Świsłocz i Wołkowysk. Tu stanęły wówczas murowane, okazałe karczmy. Kryzys lat 1883–1885 przyniósł zachwianie mniejszych ośrodków okręgu, a rozrost samego Białegostoku oparty na przeróbce starych szmat („wełny ponownej”). Gródek wobec przeprowadzenia w pobliżu linii kolejowej w 1887 r. (stacja kolejowa Walily 1 km na północ) rozwijał się nadal dzięki zastosowaniu maszyn parowych, opalanych węglem. Był to ośrodek produkcji tanich kortów. Następne kryzysy sprzyjały koncentracji produkcji w samym Białymstoku, któremu brakło jednak dostatecznej ilości wody. Gródek zachował znaczenie, gdyż obfitość jej zapewniała tu Supraśl. W Gródku w 1937 r. były już tylko farbiarnie i wykańczalnie. Ze względu na dostatek gliny uruchomiono tu kaflarnię, w sąsiednim Zarzeczcu zaś — cegielnię, na lewym brzegu zakłady stolarskie. Zabudowa wyciągnęła się na zachód ku cmentarzowi grzebalnemu (szkoła, kościół, dworki)¹⁸.

Sylwetę miasteczka oglądana od północy — idąc od stacji Walily — wyznaczyły budynki fabryczne i kominy oraz gęsta zabudowa proletariacka na wschodnim brzegu rzeczki; wiatrak ustawiony na grodzisku¹⁹, cerkiew drewniana z osobno stojącą dzwonnica²⁰, górująca nad małomiasteczkową obudową rynku, i rozciągnięta ku zachodowi zabudowa rolnicza na brzegu lewym.

Wojna 1939–1944 zniszczyła przemysł Gródka, a przede wszystkim ludność żydowska, spośród której rekrutowała się większość robotników, uległa zagładzie. Po wojnie uruchomiono znów wykańczalnie²¹.

Tradycyjna, zwarta niegdyś zabudowa przy rynku: drewniane, szczytem ustawione domy na wysokiej podmurówce, z ganeczkiem i oknem pod naczółkiem wraz z bramą na podwórze gospodarcze, zachowała się do pożogi wojennej tylko częściowo. Bramy zajmujące połowę szerokości działki już się na

¹⁷ P. Bobrowski, *Grodnienskaja gubernija*, „Materiały dla geografii i statistiki Rossi XIII”, t.II, Peterburg 1863, s.264,283—284,296,1033; *Słownik geograficzny*, t.II i XV.

¹⁸ *Cerkowno-prichodskaja letopiś*; A. Werwicki, *Białostocki okręg przemysłu włókienniczego do r. 1945*, Warszawa 1957. Rok 1905 przyniósł dwa rewolucyjne wystąpienia tutejszego proletariatu. W obronie fabrykantów sprowadzono tu wojsko, doszło do krwawego starcia i aresztowań — relacja w *Letopisi*, jw.; wzmianka — B. Mark, *Proletariat żydowski w okresie walk styczniowo-lutowych 1905 r.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” nr 17/18, 1956, s. 42; St. Kalabiński, *Początki ruchu robotniczego w białostockim okręgu przemysłowym 1872—1987*. „Rocznik Białostocki” t. II (1961) s. 143—194.

¹⁹ *Słownik geograficzny*, t.XV.

²⁰ Fundowana przez Jana Potockiego, ówczesnego właściciela Gródka.

²¹ A. Werwicki, *Białostocki przemysł włókienniczy*, „Przegląd Geograficzny”, 1957, s.586—587.

ogół nie zachowały. Wobec obyczaju poprzecznego dzielenia działek wjazd ten zapewnia dostęp do drugiego obejścia, położonego w głębi działki. Jedynym zabytkiem nomumentalnym jest dziś cerkiew drewniana na cmentarzu grzebalnym na zachód od miasteczka, ale góruje nad nim zdaleka widoczny w dolinie Supraśli dawny Gródek Drehowiczian, stanowiący akcent plastyczny obrazu pierwotnego, spontanicznie w rozwidleniu starych dróg u stóp grodziska rozbudowującego się osiedla. Ten akcent powinno zachować i podkreślić nowe ukształtowanie przestrzenne Gródka²².

GRÓDEK ON THE SUPRAŚL RIVER

S u m m a r y

The author discusses the history of the small town of Gródek in North-Eastern Poland, from its very beginning to 1939. It is a sketch of the development of that now little town which arose from a small settlement situated at the foot of an early mediaeval earthwork among meadows.

²² Rozprawka ta stanowi fragment studium historyczno-urbanistycznego do planu zagospodarowania przestrzennego Gródka, przygotowanego dla Pracowni Konserwacji Zabytków.